

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

III. KUTLU DOĞUM
SEMPOZYUMU

(TEBLİĞLER)

20 NİSAN 2000
ISPARTA

S.D.Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI NO: 9

BİLİMSEL TOPLANTILAR YAYIN NO : 3

TERTİP HEYETİ

Başkan : Prof. Dr. İsmail YAKIT (Dekan)

Sekreter : Yrd. Doç. Dr. Kemal SÖZEN

Üyeler : Prof. Dr. Mustafa ÇETİN
" Prof. Dr. M. Orhan ÜNER
Doç. Dr. M. Saffet SARIKAYA

ISBN 975-7929-33-6

DİZGİ

Ayşe SERİM

KAPAK

S.D.Ü. Basın ve Halkla İlişkiler

BASKI

Ali ÇOLAK

Yayınlanan Tebliğlerin Sorumluluğu Yazarlarına Aittir.

Yayınlanan tebliğler kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir

©SDÜ İlahiyat Fakültesi Isparta-2001

İSTEME ADRESİ

S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Merkez Kampüsü ISPARTA

Tel : (0.246) 237 10 61 Fax: (0.246) 237 10 58

HZ. PEYGAMBER'İN EVRENSEL MESAJLARINDAN

“RAHMET”

Yrd. Doç Dr. Yusuf AÇIKEL*

*Âlemlere rahmet olarak gönderildin,
Kur'an'ı öğrettin İslâm'ı tebliğ ettin yâ Resûlullah...
Kıyamete dek hidayet rehberi oldun,
Seni methü sena etmeye gücüm yetmez yâ Resûlullah...*

İnsanoğlunu ahsen-i takvim üzere yaratan Yüce Allah, onu dünya ve ahiret saadetine kavuşturacak ve ona doğru yolu gösterecek ilâhi mesajlar ve bu mesajları tebliğ edecek peygamberler göndermiştir. Peygamberler halkasının sonuncusu; tebliği tüm insanlığa kıyamete kadar baki olacak Hz. Muhammed, din olarak da Hâlik'in seçip razı olduğu İslâm'dır. Bu tebliğde Hz. Peygamber'in bu evrensel mesajlarından “rahmet” üzerinde durulacaktır.

“Rahmet” Kelimesi

a. Semantiği

Rahmet kelimesi, Arapça olup kök harfleri “R-H-M” dir. Bu kök, etimolojik olarak “acımak” anlamındadır.¹ Bu kökten “er-

* Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

¹ İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyisü'l-Lüga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, I-VI, 2. Baskı, Mısır, 1390/1970, II, 498; el-Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sihah*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attar, Beyrut, 1990, V, 1929. İbrahim Canan, bu kelimeyi “acımak, esirgemek” şeklinde tercüme etmenin yanlış olduğunu, zira “acımak” kelimesinin; derinliği olmayan sadece insanlarda doğan bir his olduğunu, halbuki, Allah rahmet sahibidir denildiğinde, affeden, ihtiyaçları gören, şifa veren gibi manaların zihne kendiliğinden aktığını ifade etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, I-XVIII, Ankara, 1988, VII, 256. Ayrıca Hamdi Yazır rahmeti “esirgemek” kelimesi ile tercüme etmenin de doğru olamayacağını, zira bu kelimenin “kıskanmak, korumak” gibi anlamlara gelmesinden dolayı, rahmet kelimesinin takdirenen tefsiri bile olamayacağına dikkat çekmiştir. Geniş bilgi için bkz. Yazır, Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-IX, İstanbul, 1971, I, 32.

Rahûm” kelimesi, acı çekmesinden dolayı doğumdan sonra rahmi acıyan deveye² ve lohusa kadına³ isim olmuştur. Burada kelimenin “R-H-M” kökünden gelen konumuzla ilgili bazı müştakları ve onların semantik tanımları gösterilecektir.

RaHiM : Acıma ve şefkat hissine sahip annenin karnındaki çocuğun yuvası.⁴

RaHMan : Acıması bol.⁵

RâHiM : Acıyan.

RahîM : Çok acıyan, acınan.⁶

meRHûM : Acınan.⁷

RaHMet: Birine acıdığından dolayı şefkat gösterme, esirgeme, kalp yumuşaklığı ve iyi muamele etme⁸; mağfaret etme,

² Halil b. Ahmed, *Kitabü'l-Ayn*, I-VIII, thk. Mehdi'l-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmirî, Beyrut, 1408/1988, III, 224; İbn Fâris, a.g.e., II, 498; el-Cevherî, a.g.e., V, 1929.

³ İbn Fâris, a.g.e., II, 498.

⁴ Halil b. Ahmed, a.g.e., III, 224. Bu kelime yakın akraba, karabet anlamında kullanılmış, hatta anne karnındaki aynı yuvayı paylaştıkları için baba bir çocuklara bu isim verilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Halil b. Ahmed, a.g.e., III, 224; İbn Fâris, a.g.e., II, 498; el-Cevherî, a.g.e., V, 1929; er-Râğib el-İsfehânî, *Müfredâtü Elfâzı'l-Kur'an*, thk. Safvan Adnan Dâvûdî, Beyrut, 1412/1992, s. 347.

⁵ Yalnız Allah'a mahsus olup O'ndan başkasına isim verilmesi caiz değildir. el-Cevherî, a.g.e., V, 1929; er-Râğib el-İsfehânî, a.g.e., 347. Allah'ın “Rahman” sıfatı dünyada hem mü'minlere hem de kâfirlere ihsan etme şeklinde umumi olarak tecelli etmektedir. er-Râğib el-İsfehânî, a.g.e., 347; krş. Sakallı, Talat, *Hadislerle İslâm'da Hoşgörü ve Kolaylık*, İzmir, 1996, s. 13.

⁶ Hem Allah, hem de başkaları için isim olarak kullanılır. el-Cevherî, a.g.e., V, 1929; er-Râğib el-İsfehânî, a.g.e., 347. Allah'ın “Rahîm” sıfatı ahirette sadece mü'minlere ihsan etme şeklinde tecelli etmektedir. er-Râğib el-İsfehânî, a.g.e., 347; krş. Sakallı, a.g.e., 13. Ancak “Rahmetim her şeyi kaplamıştır. Onu korunanlara yazacağım...” (7/A'raf, 156) âyetindeki rahmet kelimesi dünyada mü'min ve kâfirlere umumi, ahirette ise sadece mü'minlere hastır. Bkz. er-Râğib el-İsfehânî, a.g.e., 438.

⁷ el-Cevherî, a.g.e., V, 1929.

⁸ Halil b. Ahmed, a.g.e., III, 224; İbn Fâris, a.g.e., II, 498; el-Cevherî, a.g.e., V, 1929.

bağışlama⁹, nimet verme, iyilik ve ihsan etme.¹⁰ Aynı kökten olan RuHM, RuHuM, RiHM ve meRHAMet kelimelerinin de anlamı aynıdır.¹¹

Görülüyor ki rahmet anlam olarak, Türkçe’imizde oldukça yaygın olarak kullanılan merhamet kelimesi ile örtüşmekte olup “Bir varlığa acıyıp şefkat ve yumuşaklık gösterme; iyilik, nimet, ihsan ve lütufta bulunma” ya isim olmuştur. Rahmet, Allah için kullanıldığı zaman bağış, ihsan, in’âm ve lütuf; insanoğlu için kullanıldığı zaman ise, hem bağış, ihsan ve lütuf, hem de kalp yumuşaklığı anlamındadır.¹² Zira kalp yumuşaklığı, beşerî bir noksanlığı ihtiva ettiği için Allah’a izafe edilmemiştir. Allah rahmetini, yalnız bağış ve lütuf olarak sergiler.¹³

Türkçe’de tam karşılığı olmayan¹⁴, şefkatten daha geniş manada kullanılan rahmet kelimesi¹⁵; çocuklarla ilgili olarak “onlara acıma, şefkat gösterme, menfaatlerini temin etme, zararlı şeylerden koruma” şeklinde açıklanmıştır.¹⁶

Rahmet, yaratıkların iyiliğini isteyip onlara yardım etme arzusunu duymaktır. Bizim sahip olduğumuz imkânlarla, hak ve hürriyetlere başkalarının sahip olmayışı, içimizde onlara karşı acıma yâni şefkat ve merhamet duygusunu uyandırır. Bu kimselerin daha iyi

⁹ İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn, Muhammed b. Mükrim, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Beyrut, 1414/1994, XII, 230.

¹⁰ er-Râğîb el-İsfehânî, a.g.e., 347.

¹¹ Halil b. Ahmed, a.g.e., III, 224; İbn Fâris, a.g.e., II, 498; el-Cevherî, a.g.e., V, 1929; er-Râğîb el-İsfehânî, a.g.e., 347. Mekke şehri de “Ümm-ü Ruhm, Rihm” diye isimlendirilmiştir. Geniş bilgi için bkz. İbn Fâris, a.g.e., II, 498.

¹² er-Râğîb el-İsfehânî, a.g.e., 347; krş. Sakallı, a.g.e., 4. Hatta dilimizde, ölen bir kişi için kullandığımız “Allah rahmet eylesin” duası ihsan, in’âm ve lütuf anlamlarını kapsar. Sakallı, a.g.e., 4.

¹³ Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, İstanbul, 1998, s. 415.

¹⁴ Canan, a.g.e., 256.

¹⁵ Sakallı, a.g.e., 4.

¹⁶ Geniş bilgi için bkz. el-Aynî, Bedrüddîn Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed, *Umdetü'l-Kâri fi Şerhi Sahihi'l-Buhârî*, Beyrut, 1348, XXII, 98; krş. Sakallı, a.g.e., 4.

hayat şartlarına kavuşmasını, hatta bizim gibi olmasını isteriz. Böylece içimizde adalet duygusu harekete geçer. Demek oluyor ki rahmet; aynı zamanda hem adalet, hem de eşitlik duygusunun kaynağıdır. Şu farkla ki rahmet; sadece bir duygu, insanı iyilik yapmaya, âdil olmaya sevk eden bir âmildir. Rahmet duygusunun harekete geçmesinden sonra akli ve mantıkî birtakım hesapların neticesinde adalet ve eşitlik gerçekleşebilir. Rahmet duygusu adaletin kaynağı olmakla beraber, onu da içine alacak kadar geniş ve sınırsızdır. Birine lâıyk olduğunu vermek adalet, çok daha fazlasını vermek ise rahmettir. Suçluya hak ettiği cezayı vermekle, adalet yerini bulmuş olur; ama onun bir zavallı telâkki edilip affedilmesi ona merhamet etmektir ki, adaletin uygulanmasından daha zor ve daha asildir. Kısaca rahmet, insanı mânen arındırıp yücelten ve Allah'a yaklaştıran ilâhi bir lütuf¹⁷, insana fayda ve huzur sağlayan her şeydir.¹⁸

b. "Rahmet" kelimesinin kapsamı

Rahmet/cevheri aslında bir bütün olup, sadece insanlara değil, mahlûkatın hepsine onun pek cüz'î bir miktarı verilmiştir. Hz. Peygamber bu durumu şöyle anlatır: "*Yüce Allah, rahmetini yüz parçaya ayırdı; doksan dokuz parçasını kendi yanında tuttu, bir parçasını yeryüzüne indirdi. İşte bu bir parça rahmet sebebiyle yaratıklar, birbirine merhamet eder. Hatta yavrulu hayvan, bir tarafını incitir endişesiyle ayağını yavrusundan sakınır.*"¹⁹

Cahiliye devri insanının arasında İslâm'ın tutunup filizlenmesi, Resûl-i Ekrem'in engin rahmeti sayesinde mümkün olmuştur. Zira şefkat ve rahmet, katılığı yumuşatan, nefretin yerine sevgiyi davet eden, insanları birbirine daha çok yaklaştıran bir duygudur. Hz. Peygamber'in böyle davranmasının sebebi; müslümanların henüz yeni kurtulduğu cahiliye çağındaki zayıfı

¹⁷ Kandemir, M. Yaşar, *Örneklerle İslâm Ahlâkı*, İstanbul, 1979, s. 159-160.

¹⁸ En-Nedvî, Ebû'l-Hasen Ali, *Rahmet Peygamberi Hz. Muhammed*, trc. Abdülkerim Özeydin, İstanbul, 1992, s. 434.

¹⁹ Buhârî, Edeb 19; Rikak, 19; Müslim, Tevbe, 17; Tirmizî, Da'avat, 107-8. Bazı âlimler; rahmetin bölünüp, parçalanıp kısımlara ayrılamayacağını, bu çeşit hadislerde, Allah'ın kullarına karşı kıyamet günü rahmetinin bolluğunu ifade için bir temsilde bulunulmuş olabileceğini ifade etmişlerdir. Canan, a.g.e., 266.

güçlüye, mazlumu zâlime ezdiren duygunun kalplerden iyice kazınıp atılması içindi. Müslümanları içinde buldukları perişanlıktan kurtarıp aziz edecek formül: Birbirlerine merhamet etmek ve sevgiyle bağlanmak. Aslında İslâm'ın getirdiği rahmet; bütün insanlığı, hatta bütün mevcûdâtı kucaklayan cihanşümûl bir rahmet olup İslâm'ın en önemli esaslarından biridir. Resûl-i Ekrem (s): “*İnsanlara merhamet etmeyen kimseye Allah da merhamet etmez*”²⁰ buyurmuştur. İslâm ile mes'ûd olamamış kimseleri ilâhi dinin atmosferine yaklaştıracak ve onun güzelliğini tanıtacak kişilerin, irşad çemberine alacakları şahıslara karşı nefret duygusuyla değil, merhametle dolu olması gerekir. İlâhi rahmete nail olmanın yolu budur.²¹

2. Kur'an-ı Kerim'deki Kullanılışı

Kur'an-ı Kerim'in temel kavramlarından biri olan rahmet kelimesi; kutsal kitabımızın bünyesinde, fiil olarak 27 yerde, masdar olarak 113 yerde, ism-i fâil olarak 6 yerde, “Rahman” şeklinde sıfat olarak 58 yerde, “Rahîm” şeklinde sıfat olarak 115 yerde, ziyadelik ifade eden sıfat olarak 4 yerde geçmektedir.²² Sadece rahmet kelimesinin geçtiği âyet sayısının 79 olması²³, Allah'ın mahlukatına karşı ne kadar merhametli olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde Kur'an tarafından rahmet, ulûhiyetin ve hayatın temel niteliklerinden biri olarak sunulmaktadır.²⁴

Kur'an-ı Kerim'de rahmet kelimesinin 20 değişik anlama geldiğini ifade eden lügat ve tefsir âlimi el-Fîrûzâbâdî (817/1414), eserinde bunları âyetlerden delillendirerek teker teker saymıştır.²⁵ Bu manaların hepsinin ortak noktası kelimenin; acıma, aşk, sevgi, şefkat

²⁰ Müslim, Fedâil, 66.

²¹ Geniş bilgi için bkz. Kandemir, a.g.e., 163-4.

²² Geniş bilgi için bkz. *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzı'l-Kur'ani'l-Kerim*, “Rahmet” mad. 305-7.

²³ A.g.e., 306-7.

²⁴ Öztürk, a.g.e., 414.

²⁵ el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kub eş-Şîrâzî el-Fîrûzâbâdî, *el-Besâiru Zevi't-Temyîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Beyrut, ts., III, 55-8; krş. Sakallı, a.g.e., 9-11.

ve hoşgörüden kaynaklanan ihsanı; kalbî, vicdânî hassâsiyet ve yumuşaklığı ihtiva etmesidir.²⁶ Bunun için Kur'an'da rahmetin geçtiği her yerde bu anlamların tümünü birden hatırlamak ve ona göre değerlendirme yapmak gerekir.²⁷

“Allah'ın rahmet ve mağfireti, insanın elde edip biriktirebileceği her türlü değerden elbette daha hayırlı ve güvenilirdir.”²⁸ Aynı zamanda “Allah'ın rahmeti her şeyi çepeçevre kuşatmıştır.”²⁹ Bu âyetleri tefsir mahiyetinde Hz. Peygamber; kendisine getirilen esirler arasında, göğüsleri sütle dolu olup, sağa sola koşarak esirler arasında bir çocuk bulduğu zaman onu yakalayıp kucaklayan, göğsüne bastırıp emziren bir kadın hakkında, “*Bu kadının, çocuğunu ateşe atacağına kanaatiniz olur mu?*” diye sorar. Sahabe, “hayır” cevabını verince, “*(Bilin ki), Allah'ın kullarına olan rahmeti, bu kadının çocuğuna olan şefkatinden fazladır*”³⁰ buyurmuştur. Öyleyse azap gaye değil, vasıta ve devamlı değil, geçicidir. Burada Kur'an'ın rahmet ve ulûhiyet anlayışı birlikte düşünülmelidir. Âyetlerin ulvî manalarından hareketle çıkan sonuç kısaca; Allah'ın rahmetine güvenmek, kişinin kendi ibadet ve ameline güvenmesinden daha üstündür. Böylece en mükemmel yol; hem ibadet ve iyi amel yapmak hem de bunlara değil, ancak ve ancak Allah'ın rahmetine güvenmektir.³¹ İnsanın amelinin çok olmasından ziyade, az da olsa ihlâsla sürekli yaptığı ibadeti Allah'a daha sevimlidir.³²

Allah'ın rahmeti, sığınılacak yegâne güç ve asla kaybedilmemesi gereken ulvî bir duygudur. Kur'an-ı Kerim; insanı Allah'a sığınmaya ve O'na doğru koşmaya, O'nun rahmetinin gölgesinde gölgelenmeye, O'nun rahmet ve şefkat yuvasına davet

²⁶ Sakallı, a.g.e., 8.

²⁷ Öztürk, a.g.e., 415.

²⁸ 3/Âl-i İmran, 157.

²⁹ 7/A'raf, 156.

³⁰ Buhârî, Edeb 18; Müslim, Tevbe, 22.

³¹ Öztürk, a.g.e., 415, 418.

³² Buhârî, Libas 43.

ederken³³, rahmetinden ümit kesmenin de büyük günah olacağını belirtmiştir. Nitekim bu konuda tereddüde yer bırakmayacak şekilde şöyle buyurmuştur: “(Resûlüm) De ki: Ey nefislerine karşı haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Çünkü Allah bütün günahları bağışlar...”³⁴ Allah Teâlâ, kendinden ümit kesmeyi küfürle, cehaletle ve dalâletle eşdeğerde kabul etmiştir. Nitekim Kur’an’da Hz. Yakub’un dili üzerine: “Allah’ın rahmetinden ancak kâfir kavimler ümit keser”³⁵; başka bir yerde de Hz. İbrahim’in lisanıyla: “Dalâlete düşmüş olanlardan başka Rabb’inin rahmetinden kim ümidini keser?”³⁶ buyrulmuştur.

Hz. Muhammed de “En büyük günahlardan birisinin Allah’ın rahmetinden ümit kesmek olduğunu”³⁷ ifade ederek aynı konuya işaret etmiştir.

3. Hz. Peygamber’in “Rahmet” Olması

Kur’an-ı Kerim’in tanıttığı Allah Teâlâ’nın belirgin özelliği rahmet olduğu gibi³⁸, Kur’an’ı tebliğ eden Hz. Peygamber’in belirgin özelliği de rahmet; hatta bizatihi kendisi rahmettir. Nitekim Allah Teâlâ’nın; Habîbi ve Peygamberi Hz. Muhammed’e (s) hitaben: “Biz seni âlemlere ancak rahmet olarak gönderdik”³⁹ buyruğu, Dinler ve Peygamberler tarihinde eşi ve benzeri olmayan evrensel bir mesajdır. Hz. Muhammed de evrensel bir rahmet peygamberidir. Zira hiçbir dinde ve mezhepte, medeniyet ve felsefede, bütün insanlığı içine alan böylesine yüce bir mesaj ve böylesine bir rahmet peygamberi yoktur. “Hatta geçmiş peygamberlerin öğretileri, onların hayat ve durumlarına dair bize ulaşan bilgiler de böyle bir mesajı” içermekten uzaktır.⁴⁰

³³ en-Nedvî, a.g.e., 454.

³⁴ 39/Zümer, 53.

³⁵ 12/Yusuf, 87.

³⁶ 15/Hicr, 56.

³⁷ Taberânî, Ebü’l-Kasım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu’cemü’l-Kebîr*, thk. Abdü’l-Mecid es-Selefi, Bağdat, 1983, IX, 156, no: 8784.

³⁸ Mîsal olarak bkz. 6/En’am, 54. “...Rabb’iniz rahmeti kendi üzerine yazdı...”

³⁹ 21/Enbiya, 107.

⁴⁰ en-En-Nedvî, 431-2.

Âyette geçen “Hz. Peygamber’in rahmet olması” ifadesi hususunda, âlimler tarafından farklı yorumlar yapılmıştır. Meselâ Hz. Peygamber’in; insanları dünya ve ahiret saadetine ulaştırmak için onlara Kur’an’ı getirmesi⁴¹; kendisine tabi olanlarla, yüz çevirenlerin arasında hidayet rehberi olması⁴²; insanları yere batırmayarak, başka suretlere çevirmeyerek, kuvvetli azaptan emin kılmak şeklinde kâfirlere acımış olması⁴³ ve cezalarını ahirete tehir etmesi⁴⁴; Allah’ın insanlara acıdığından dolayı onları hurafelerden, kötü huylardan kurtarmak ve dosdoğru yola yöneltmek için Hz. Muhammed’i göndermiş olması⁴⁵ gibi açıklamalar bunlardan sadece birkaçıdır. Ayrıca âyetteki “rahmet” kelimesi; konumu itibariyle “rahmet için”⁴⁶, rahmet olarak⁴⁷, rahmet sahibi⁴⁸ şeklinde anlaşılmıştır.⁴⁹

Hz. Muhammed peygamber olmadan önce insanlar birbirlerini yemekte, kuvvetliler zayıfları ezmekte, çoğunlukla kadınlar hakarete maruz bırakılmakta, kız çocukları diri diri toprağa gömülmekte, insanların kalpleri sanki taşlaşmakta, vicdanları buz kesilmekte, dünya küfür ve bataklık içinde yüzmekte, insanlar zulmet çağını yaşamaktaydı.⁵⁰ Mehmet Âkif’in o günleri tasvir ederken söylediği gibi:

⁴¹ Ebû Hayyan el-Endülüsî, Muhammed b. Yusuf (ö. 754), *el-Bahru’l-Muhît fi’t-Tefsîr*, I-X+I, Beyrut, 1412/1992, IV, 473; Ebü’s-Süüd, *Tefsîr*, I-V, Dâru’l-Fikr, y.y., ts., III, 540.

⁴² Ebû Hayyan el-Endülüsî, a.g.e., IV, 473; el-Firûzâbâdî, a.g.e., III, 55-8; krş. Sakallı, a.g.e., 9.

⁴³ Ebü’s-Süüd, a.g.e., III, 541.

⁴⁴ Ebû Hayyan el-Endülüsî, a.g.e., IV, 473.

⁴⁵ Ateş, Süleyman, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, I-XI+I, Yeni Ufuklar Neşriyat, y.y., ts., V, 529.

⁴⁶ Me’ülû leh olarak bkz. es-Semîn el-Halebî, Ahmed b. Yusuf (ö. 756), *ed-Dürri’l-Mesûn fi Ulûmi’l-Kitabi’l-Meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât, Dimeşk, 1414/1993, VIII, 214.

⁴⁷ Hal olarak. Bkz. A.g.e., a.y.

⁴⁸ “Sâhip” anlamındaki “zâ”nın muzaf olup onun hazfedilmesi suretiyle. Bkz. A.g.e., a.y.

⁴⁹ es-Semîn el-Halebî, a.g.e., VIII, 214.

⁵⁰ Ateş, a.g.e., V, 529.

“Sırtlanları geçmişti beşer yırtıcılıkta;

Dişsiz mi bir insan, onu kardeşleri yerdi!”⁵¹

İşte Yüce Allah, insanları bu tür haksızlıklardan kurtarıp özgürlüğe kavuşturmak, zayıf ve çaresizleri korumak, ruhlarını vehim ve hurafelerin mahkûmiyetinden uzaklaştırmak için, onlara acıyıp şefkat gösterdiğinden dolayı, bizâtihi kendisi âlemlere rahmet olan Hz. Muhammed’i göndermiştir. Zira onun getirdiği Kur’an ve evrensel prensipler, onların mutluluğuna sebep olmuştur.⁵² Nitekim bir hadiste müşriklere beddua etmesini söyleyenlere: *“Ben lânetçi olarak değil, âlemlere rahmet olarak gönderildim”⁵³* buyurmuştur.

Hz. Muhammed’in peygamberliği ve şahsiyeti, ebedî ve yüce esasları, insanlığa yepyeni bir hayat tarzı ve ruh getirmiştir. İnsanlığın hastalık ve dertlerinden kurtulmasının, problemlerinin halledilmesinin, elem ve üzüntülerinin sona ermesinin, kurumuş ve suya hasret topraklar üzerine hayır ve kurtuluş, saadet, uğur ve bereket getiren yağmurların yağmasının yegâne sebebi budur. Allah Teâlâ’nın Hz. Muhammed’le gönderdiği sayısız lütuf ve ihsanın bir benzeri yoktur. Onun en büyük rahmet ve zirvedeki tecellisi, tüm insanlığı helâk olmaktan kurtarmasıdır.⁵⁴

4. Hz. Peygamber’in Rahmet Örnekleri

Hz. Peygamber’in hayatı baştanbaşa şefkat ve rahmet ile doludur. O, bütün canlılara merhamet etmiş, insanların dertlerine hiç karşılık beklemeden koşmuş; yoksulların, dulların, çocukların, ihtiyaçların kısaca boynu büküklerin gönlünü almıştır.

a. Çocuklara ve yaşlılara rahmet

Çocuk ve ihtiyar; biri ayağını hayatın eşiğine atmış, öteki mezarın çukuruna doğru uzatmış iki güçsüz ve şefkate muhtaç varlık... İnsan gönlünün en değerli sermayesi olan bu asil duyguyu en fazla

⁵¹ Ersoy, Mehmet Âkif, *Safahat*, (*Gölgeler*), tert. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, 1975, s. 499.

⁵² Ateş, a.g.e., V, 529.

⁵³ Müslim, Birr, 87.

⁵⁴ en-Nedvî, a.g.e., 434-5.

çoşturan çocuk ve yaşlılardır. Hz. Peygamber'in onlara karşı derin bir muhabbet ve merhamet beslediğinin pek çok misaline şahit olmaktadır.⁵⁵

Kendine taze bir meyve takdim edildiği vakit, onu önce küçük çocuklara verir, onlardan yolda rastladığını selâmlar, kucasına alıp öper, devesine bindirerek sevindirir, özellikle yoksul ve yetimleriyle ilgilenir, güler yüzle latife eder, bazen de onların oyunlarına iştirak eder; sadece müslümanların değil, müslüman olmayanların çocuklarını da sever ve sevindirirdi.⁵⁶

Hz. Peygamber, bütün çocuklara karşı işte böylesine rahmet doluydu. Akra' b. Hâbis, Resûl-i Ekrem'i (s) torunu Hz. Hasan'ı öpüp okşarken görmüş de:

-“Benim on çocuğum var, onlardan hiçbirini öpmedim” demiş. Bunun üzerine, Hz. Peygamber bu adama hayretle bakıp:

-“*Şüphesiz -ki merhamet etmeyene merhamet edilmez*”⁵⁷ buyurmuştur. Burada Resûl-i Ekrem, çocukları sevmeye teşvik ettiği gibi, çocukları sevmemenin ise kalp katılığının, merhametsizliğin bir alâmeti, Allah'ın rahmetinden mahrum kalmanın bir sebebi olarak ifade etmiştir.⁵⁸

Hz. Aişe'nin rivayetine göre; bedevilerden bir takım insanlar Hz. Peygamber'in yanına geldiler de, onun çocukları öptüğünü gördüklerinde buna hayret ederek, “Demek siz çocukları öpüyorsunuz ha! Halbuki biz vallahi onları hiç öpmeyiz!” dediler. Bunun üzerine bu adamlara acıyarak bakan Hz. Peygamber: “*Allah sizin kalbinizden rahmeti söküp almışsa ben ne yapayım?*”⁵⁹ buyurmuştur.

Çocuklarını kendi elleriyle diri diri toprağa gömen bu diyarın merhametsiz sakinleri arasında, demek ki o ışsız günlerin ürpertici

⁵⁵ Kandemir, a.g.e., 164.

⁵⁶ Hadislerin kaynakları ve geniş bilgi için bkz. Algül, Hüseyin, *Âmelelere Rahmet Hz. Muhammed*, Ankara, 1994, s.195-6; Kandemir, a.g.e., 164.

⁵⁷ Buhârî, Edeb 18; Müslim, Fedâil, 65; Tirmizî, Birr 12; Ebû Davûd, Edeb 156.

⁵⁸ Canan, a.g.e., VII, 262.

⁵⁹ Buhârî, Edeb 18; Müslim, Fedâil, 64.

havasını hâlâ taşıyanlar vardı. Resûlullah bunlara yüz vermedi. Yüzlerine acıyarak baktı. Onun sadık dostları sahabiler de öyle davranmıştır.⁶⁰

Hız. Ömer'in hilâfet günlerindeydi. Bir zâtı vilâyetlerden birine vali tayin etmek üzere huzuruna çağırılmış olan halife, onunla yapacağı işler hususunda konuşuyordu. Bu sırada içeriye küçük bir çocuk girdi. Herkesin heybetinden korktuğu Ömer (r), çocuklara karşı son derece şefkatli idi. Çocuğu yanağından öperek alıp kucağına oturttu. Müstakbel vali: “ Ya Emîru'l-Mü'minîn, bu yavru oğlunuz mudur?” diye sorunca, Hız. Ömer: “ Hayır, babası gazâda şehid olmuş bir öksüzdür” dedi. Adam buna çok şaşıtı: “ Ey Emîru'l-Mü'minîn” dedi, zât-ı âliniz böyle yabancı bir çocuğu bu kadar sevip okşayıp kucağına alıyorsunuz; ben ise üç çocuğumdan hiçbirini bu ana kadar böyle öpüp kucağıma almadım.”

Bu defa hayret etmek sırası halife Hız. Ömer'e gelmişti. Katı kalpli babaya şunları söyledi: “Öyle ise evlâdına şefkati olmayanın, Allah'ın kullarına da şefkati olmaz. Bu itibarla sen oraya vali olamayacaksın!”⁶¹

İnsanlar arasında adaleti uygulayacak bir idarecinin en önemli vasıflardan biri merhametli olmasıdır. İnsanları sevmeyen, onların haklarını nasıl koruyabilir? Vali namzedinin liyakatini Hız. Ömer'in çocuk sevgisiyle ölçmesi, üzerinde durulacak bir noktadır. Mâsum ve günahsız sîmâsıyla çocuk, gönlümüzdeki şefkat tellerini titreten, sırtımızdaki vebal ve mes'ûliyet kamburunu bir an için unutturup bizi tertemiz olduğumuz günlere alıp götüreren ilâhi bir tebessüm gibidir. Yüce Allah'ın ifadesiyle “*Dünya hayatının zînetidir.*”⁶² Bu zînet karşısında duygulanmayan kimsenin kalbi de tamtakırdır. Ondan, mahlûkata karşı sevgi ve merhamet beklenemez.⁶³

⁶⁰ Kandemir, a.g.e., 165.

⁶¹ Rifat, Ahmed, *Tasvir-i Ahlâk*, İstanbul, 1309, s. 195. Ancak bu anlatılan olayı müracaat ettiğimiz ilk kaynaklarda bulamadık.

⁶² 18/Kehf, 46.

⁶³ Kandemir, a.g.e., 166.

Ümmetine karşı pek merhametli olan Resûl-i Ekrem (s), onların üzülmelerini hiç istemezdi. Nitekim o (s): “ Çok defa ben uzun kılmak niyetiyle namaza dururum. Geriden bir çocuğun ağladığını duyunca, annesini üzmeiyim diye namazımı kısa keserim”⁶⁴ buyurmuştur.

Yaşlıların, ihtiyaç sahiplerinin durumlarını dikkate alan Hz. Peygamber, onlara ilgi gösterilmesini ister, rahatsız edilmelerine göz yummazdı. Bir defasında yaşlı bir zât Resûlullah’a (s) müracaat ederek, sahâbîlerden birinin sabah namazını uzun kıldığı için cemaate katılmadığını söylemişti. Buna çok kızan Hz. Peygamber, müslümanları toplayıp onlara şöyle buyurmuştur: “ Ey insanlar! İçinizde müslümanları dinden soğutanlar var! Hangi biriniz cemaate namaz kaldırırrsa, haddinden fazla uzatmasın. Zira onların arasında yaşlısı var, zayıfı var, işi gücü olanlar var!”⁶⁵

İnsanların lideri durumunda olan kimselerin, kendine tâbi olanların ihtiyaçlarını ve arzularını dikkate alması gerekir. Maddî veya mânevî yardıma ve ilgiye muhtaç olanlarla ilgilenmesi ve gözünü onlardan ayırmaması, onları razı etmenin Allah’ı razı etmek olduğunu bilmesi icâp eder.⁶⁶

Bir gün sahâbe, Hz. Peygamber’in etrafına toplanmış, can kulağıyla onu dinliyorlardı. Resûl-i Ekrem’le görüşmek isteyen yaşlıca bir zât bu kalabalığa yaklaştı. Sahâbîler ihtiyara yol açarken biraz ağırdan aldılar. Mü’minlerin bu hareketi Hz. Peygamber’in gözünden kaçmadı. Ashâbını şöyle uyardı: “Küçüklerimizi sevmeyen, büyüklerimizi saymayan bizden değildir.”⁶⁷

Âlimlerin beyanına göre çocuklara, yaşlılara ve zayıflara rahmet etme, umûmî olup, mü’min olsun, kâfir olsun bütün insanlara; hatta kişinin kendisinin olsun ya da olmasın tüm hayvanlara şamildir.⁶⁸

⁶⁴ Buhârî, Ezan 163.

⁶⁵ Buhârî, Ahkâm 13.

⁶⁶ Kandemir, a.g.e., 167.

⁶⁷ Tirmizî, Birr 15.

⁶⁸ Davudoğlu, Ahmed, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, I-XI, İstanbul, 1979, X, 100.

Kısaca; biri hayatının beşiğinde, öteki ölümün eşiğinde olan ilgi ve sevgiye muhtaç bu iki varlığa kol kanat germek, Hz. Peygamber'in buyurduğu gibi, müslüman olmanın bir gereğidir. Rahmet ve şefkat, insanın değerini ortaya koyan mânevî bir ölçüdür. Bu duygulara sahip olmayan kişi, imanın zevkini alamamış demektir. Onun, dinî ve insanî görevlerini kusursuz yapması da mümkün değildir.⁶⁹

b. Hayvanlara rahmet

İslâm'ın getirdiği rahmet ve şefkat anlayışı sadece insanları değil hayvanları da kuşatmıştır. Bu zavallıların bize emanet edilip hizmet için yaratılmış olduğu, bu sebeple onlara şefkat göstermemiz gerektiği ifade edilmiştir. Bir gün Hz. Peygamber, yüzüne damga vurulmuş bir merkebin yanından geçer. Hayvanın bu haline çok acır ve üzüntüsünü şu sözlerle ifade eder: “*Bu hayvanı, yüzünden dağlayanı Allah, rahmetinden uzak etsin.*”⁷⁰

Bir defasında Hz. Peygamber, kedi yüzünden bir kadının cehenneme gittiğini, bu kadının kedisini hapsederek yiyecek vermediğini, hatta yeryüzünün haşerâtından yemesi için bile salmadığını⁷¹ buyurmuştu. İşte bu merhametsiz kadın “Acımayana acınmaz”⁷² kaidesi gereğince Allah'ın rahmetinden uzak düşmüştür.

Yine Resûl-i Ekrem'in bildirdiğine göre, fahişe kadın da, sıcak bir günde, bir kuyunun etrafında dönen, susuzluktan dilini çıkarıp soluyan bir köpeğe acıyıp mestini çıkararak onu suladığı için Allah'ın afv ve mağfiretine kavuşmuştur.⁷³

Görülüyor ki, kul ne kadar günahkâr olursa olsun, bize derdini ve sıkıntısını anlatamayan çaresiz bir hayvana acıyıp yardım etmesi ile ilâhi rahmetin kendisini kucaklayıp yıkamasına vesile olmuştur. Hz. Peygamber bunu ne güzel ifade etmiş: “*Merhamet*

⁶⁹ Kandemir, a.g.e., 168.

⁷⁰ Müslim, Libas, 107.

⁷¹ Buhârî, Şîr 9; Bed'u'l-halk 16; Enbiya 54; Müslim, Küsûf 9; Selâm 51-2; Birr 133-135.

⁷² Buhârî, Edeb 18, 27; Müslim, Fedâil, 65.

⁷³ Müslim, Tevbe 155.

*edenlere Allah da merhamet eder. Siz yeryüzündekilere merhamet edin ki, göktekiler de size merhamet etsin.*⁷⁴

Hayvanları çok seven Hz. Peygamber, onlara iyi bakılıp, iyi binilmesini ve yemlerinin muntazam verilmesini emretmiş⁷⁵; bu dilsiz çaresizlerin zevk için dövüştürülmesini⁷⁶, nişan eğitimi için hedef yapılmasını⁷⁷, etini yemek arzusuyla değil de sırf öldürmek için başlarını koparıp atmaya⁷⁸ şiddetle yasaklamıştır.

Kısaca; âlimlerin beyanına göre hayvanlara eziyet edip acımayan, hayvanı doyurup sulamayan, yükünü hafifletmeyen ve insafsızca döven kimse, âhirette Allah'ın rahmetine nâil olamayacaktır.⁷⁹ Nitekim Allah'ın merhametli olanlara rahmet etmesi, onlara ihsan ve ikramını bol kılması, mağfiret etmesi şeklindedir.⁸⁰

İslâm'ın bayraktarlığını yaptığı devirlerde ecdâdımız da; mazlûmun sığınağı, fakir ve yoksulun dayanağı, hayvanların bile hâmisî olmuştur. Osmanlı Devleti'nin temellerini hazırlayan o yüce ruhlar âcize, zayıfa rahmet duygusuyla doludur.⁸¹

Sonuç

Sonuç olarak; “rahmet” kelimesi “Bir varlığa acıyıp şefkat ve yumuşaklık gösterme, iyilik, nimet, ihsan ve lütufta bulunma” anlamında olup, Türkçe’imizde oldukça yaygın olarak kullanılan merhamet kelimesi ile örtüşmektedir. İslâm’ın temel kavramlarından biri olan “rahmet” kelimesinin Kur’an-ı Kerim’de, müştaklarıyla

⁷⁴ Ebû Dâvûd, Edeb 66; Tirmizî, Birr 16. Hadisteki “göktekiler” sözüyle Allah Teâlâ ve melekler kastedilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Canan, a.g.e., VII, 259.

⁷⁵ Ebû Dâvûd, İsti’zân 39.

⁷⁶ Ebû Dâvûd, Cihad 51; Tirmizî, Cihad 30.

⁷⁷ Müslim, Sayd, 59.

⁷⁸ Nesâî, Dahâyâ 42.

⁷⁹ Davudoğlu, X, 101. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Sakallı, a.g.e., 41-50.

⁸⁰ Canan, a.g.e., VII, 259.

⁸¹ Geniş bilgi için bkz. Ünal, Tahsin, *Osmanlılarda Fazilet Mücadelesi*, Ankara, 2. Baskı, ts., s. 212-3.

birlikte 320 k s r yerde geçmiş olması, Allah'ın mahlukatına karşı ne kadar merhametli olduğunu göstermektedir. Kur'an'da rahmetle ilgili olan âyetlerin ulvî manalarından çıkan sonuç kısaca; hem ibadet ve iyi amel yapmak hem de bunlara değil, sadece ve sadece Allah'ın rahmetine güvenmektir. Zira insanın amelinin çok olmasından ziyade, az da olsa ihlâsla sürekli yaptığı ibadeti Allah'a daha sevimlidir.

Yüce Allah, kendinden  mit kesmeyi küfürle, cehaletle ve dalâletle eşdeğerde kabul etmiş; Hz. Muhammed de *“En büyük günahlardan birisinin Allah'ın rahmetinden  mit kesmek olduğunu”* belirtmiştir.

Allah'ın ve Kur'an'ın belirgin özelliği rahmet olduğu gibi, Kur'an'ı tebliğ eden Hz. Peygamber'in belirgin özelliği de rahmet; hatta Yüce Allah'ın *“ (Hab bim) Biz seni âlemlere ancak rahmet olarak gönderdik”* buyruğuyla bizatihi kendisi, sadece müslümanlara değil, bütün âlemlere rahmettir. Bu buyruk Dinler ve Peygamberler tarihinde eşi ve benzeri olmayan evrensel bir mesajdır. O, ne bir kral, ne bir imparator, ne bir melik; ancak ümmeti için ağlayan, rahmet deryası, çocuklarla ocuk, büyüklerle büyük olmasını bilen, en çok acıma hissine sahip müŐfik bir Peygamber, kuru et yiyen bir kadının oğludur.

Hz. Muhammed, evrensel rahmet mesajı sayesinde; kız çocuklarını diri diri toprağa gömen vahŐi, gaddar, kin ve öfkeli, kalpleri sanki taŐlaŐmıŐ, vicdanları buz kesilmiŐ, küfür ve bataklık içinde yüzen bir topluluğu; özgürlükçü, birbirinin haklarına saygılı, küçüklere ve düŐkünlere karşı sevgi besleyen, zayıf ve çaresizleri koruyan, kardeŐlerine ve dostlarına karşı yumuŐak kalpli, düŐmanlarına karşı kerem, hoşgörü, af ve baĐıŐlamalarda bulunan, vehim ve hurafelerden uzak, dünya ve ahiret mutluluğuna kavuŐturmuŐtur. Onun en büyük rahmet ve zirvedeki tecellisi; sadece kendi döneminin insanlarını değil, tabi olduğu takdirde kıyamete kadar tüm insanlığı helâk olmaktan kurtarmıŐ olmasdır.

Ecdadımızı yakından tanıma imk nını elde etmiş olan bütün yabancılar, onların insana heybet veren vak r görünüŐlerinin altında, zayıfa, yoksula, kimsesize ve mazl ma karşı sevgiyle dolup taŐan birer gönül taŐıdıklarını itiraf etmişlerdir. Bu itibarla İslâm, toplum hayatı

için pek zaruri prensipler getirmiş ve bu prensipleri aynen yaşadıkları zaman da müslümanlar, herkesin takdir ve hayranlıkla seyrettiği ideal bir hayatı yaşamışlardır.

Bu gün, her zamankinden daha fazla Kur'an'ın ve sahîh sünnetin evrensel mesajlarına, Allah'ın ve Resûlü'nün rahmet sağanaklarına muhtacız. Dolayısıyla; İslâm medeniyeti, Batı tekniği ve evrensel anayasal kuralların terkibi formülü ile huzurlu ve ideal bir hayat elde edilebilir.

Bibliyografya

KUR'AN-I KERİM.

ALGÜL, Hüseyin, *Âlemlere Rahmet Hz. Muhammed*, Ankara, 1994.

ATEŞ, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, I-XI+I, Yeni Ufuklar Neşriyat, y.y., ts.

el-AYNÎ, Bedrüddîn Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed, *Umdetü'l-Kâri fi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut, 1348.

BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (256/870), *Sahîh-i Buhârî (el Câmiu's-Sahîh)*, I-VIII. İst., 1315.

CANAN, İbrahim, *Küküb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, I-XVIII, Ankara, 1988.

el-CEVHERÎ, İsmail b. Hammad, *es-Sihah*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attar, Beyrut, 1990.

DAVUDOĞLU, Ahmed, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, I-XI, İstanbul, 1979.

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. Eş'as (275/888), *es-Sünen*, I-IV, İst., 1413/1992.

EBÛ HAYYAN EL-ENDÛLÛSÎ, Muhammed b. Yusuf (ö. 754), *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, I-X+I, Beyrut, 1412/1992.

EBÛ'S-SÛÛD, *Tefsîr*, I-V, Dâru'l-Fikr, y.y., ts.

ERSOY, Mehmet Âkif, *Safahat, (Gölgeler)*, tert. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, 1975.

- el-FÎRÛZÂBÂDÎ, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kub eş-Şirâzî el-Fîrûzâbâdî, *el-Besâiru Zevi't-Temyîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Beyrut, ts.
- HALİL B. AHMED, *Kitabü'l-Ayn*, I-VIII, thk. Mehdi'l-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmirâî, Beyrut, 1408/1988.
- İBN FÂRİS, *Mu'cemü Mekâyisü'l-Lüga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, I-VI, 2. Baskı, Mısır, 1390/1970.
- İBN MANZÛR, Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn, Muhammed b. Mükrim, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Beyrut, 1414/1994.
- KANDEMİR, M. Yaşar, *Örneklerle İslâm Ahlâkı*, İstanbul, 1979.
el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzı'l-Kur'ani'l-Kerim, "Rahmet",
- MÜSLİM, Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî (261/875), *Sahih-i Müslim (el-Câmiu's-Sahîh)*, thk. M.F.Abdülbâkî, I-III, İst., 1413/1992.
- en-NEDVÎ, Ebü'l-Hasen Ali, *Rahmet Peygamberi Hz. Muhammed*, trc. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, 1992.
- NESÂÎ, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî (303/969), *Sünenü'n-Nesâî*, I-VIII, İst., 1413/1992.
- ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, *Kur'ağ'ın Temel Kavramları*, İstanbul, 1998.
- er-RÂĞİB el-İSFEHÂNÎ, *Müfredâtü Elfâzı'l-Kur'an*, thk. Safvan Adnan Dâvûdî, Beyrut, 1412/1992.
- RIFAT, Ahmed, *Tasvir-i Ahlâk*, İstanbul, 1309.
- SAKALLI, Talat, *Hadislerle İslâm'da Hoşgörü ve Kolaylık*, İzmir, 1996.
- es-SEMÎN el-HALEBÎ, Ahmed b. Yusuf (ö. 756), *ed-Dürrü'l-Mesûn fi Ulûmi'l-Kitabi'l-Meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât, Dımeşk, 1414/1993.
- TABERÂNÎ, Ebü'l-Kasım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, thk. Abdü'l-Mecid es-Selefi, Bağdat, 1983.

TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî (279/892),
es-Sünen, I-V, İst., 1413/1992.

ÜNAL, Tahsin, *Osmanlılarda Fazilet Mücadelesi*, Ankara, 2. Baskı,
ts.

YAZIR, Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-IX, İstanbul, 1971.